

היבטים חדשים ב'פולמוס פוזנא'

עדויות על לימוד 'מורה הנבוכים' בחוגו של הרמ"א

ספר 'מורה הנבוכים' של הרמב"ם, שנלמד בתרגומו של ר"ש אבן תיבון בחוגו וחוג בנו ותלמידיהם, נלמד גם במדינות שגלתה אליהן התורה, באוסטרייך, אשכנז ופולין, בחוגו של רבי יום טוב ליפמן מילהויזן מפראג בשנות ק"נ לערך¹, ובחוגו של הרמ"א בשנות ש"ל לערך². העדויות על לימוד שיטתי של 'המורה' בחוגו של הרמ"א, משני מינים הן: האחד, מגילויים של מספר עותקים של מורה נבוכים לרמב"ם, רובם ככולם מדפוס ונציה שי"א, אשר בשוליהם גליונות, ביאורים והערות מחכמי אשכנז מחוגו של הרמ"א, וכן מביאורו של הלבוש, תלמידו של הרמ"א, על מורה הנבוכים, שהוא חלק מתשעת "לבושיו". הרב ישראל מרדכי פלס תיאר עותק כזה³, שגליונותיו נכתבו ע"י חכם שראשי תיבות של שמו הם א' ע', שישב בפולין סמוך לשנת ש"ס (1600). הרב פלס שיער שהוא הרב אהרן עזריאל המכונה זליקמן, תלמיד חכם ואב"ד בפרנקפורט שבגרמניה, שם נפטר ב"א ניסן שע"ז (1617). כת"י זה מכיל אוסף של ביאורים והערות מחכמים שונים, בהם רבים מהרמ"א והלבוש, ולימודם מטיל אור על דרכי עריכתו של ביאור הלבוש למורה נבוכים. מאוחר יותר התגלה גם כתב היד שמכיל את הערות הרמ"א למו"נ⁴, שחלקם כבר הועתק על ידי יהושע העשיל סירקין מפוניבז' ונדפס על ידי יוסף כהן-צדק מלונדון תחת השם 'תועפות ראם'⁵. ההערות מתבססות בעיקר על פירושי שם טוב ואפודי, אבל הרמ"א הביא גם מדברי אבן כספי והנרבוני. העדות השנייה היא מתוך הפרשיה המכונה 'פולמוס פוזנא', שהתרחשה בסביבות שנת

* חלק מהדברים שלהלן ליבנתי עם ידידי הרב בצלאל דבליצקי שליט"א, שגם הביא לידיעתי את דבר קיומו של כתב היד; פרופ' אלחנן ריינר, שמאמרו "אין צריך שום יהודי ללמוד דבר רק התלמוד לברדו" – על לימוד ותוכני לימוד באשכנז בימי הספר הראשונים, ספר תא-שמע ב (תשע"ב), עמ' 707 והלאה, היה לי לעיניים ושיחותיו הפרו את ספקותיי. תודתי העמוקה מסורה להם בזאת.

1 ראה על כך מאמרו של אפרים קופפר, 'לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז וחכמיה במאות הי"ד-הט"ו', תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 113 והלאה. במאמרו הביא קטעים מחליפת מכתבים וחיבורים של רבי יום טוב מילהויזן, רבי אברהם קלוזנר, רבי מנחם אגלר ורבי שלמה ב"ר יהודה הנשיא 'הלועז'.

2 יש לציין כמובן שמלבד המובאות הרבות בספר תורת העולה, גם ההגה"ה הראשונה בדרכי משה או"ח ועל השו"ע שם ס"א שאובה מדברי הרמב"ם במו"נ (ח"ג פרק נב), ויש ללמוד מכך על המקום הנכבד שייחס הרמ"א לספר.

3 במאמרו 'כתב יד חדש – הגהות הרמ"א והלבוש על מורה נבוכים', ישורון ט (תשס"א), עמ' תשנז-תשסז.

4 יתכן שאף כתב יד זה נכתב על ידי תלמיד, למרות שכהן-צדק הצהיר על כתב היד שלפניו שהוא "מעצם כתב ידו של רבינו... הרמ"א ז"ל", ולא ידוע על מה ביסס קביעה זו.

5 'תועפות ראם' (הערות על 'מורה נבוכים'), אוצר חכמה ב (תרכ"א), עמ' 15-17; שם ג (תרכ"ה), עמ' 5-6; ושוב בתוך: 'פישמן (מימון), מדי חודש בחודשו, ג, ירושלים תשי"ז, עמ' 44-46.

שי"ט, והיא מתועדת בכתב-יד גסטר 264, השמור בספריית Jews College בלונדון. כתב יד זה מכיל פולמוס בולט בחריפותו, העוסק בשאלת היחס לרמב"ם וללימוד ספרו מורה הנבוכים.⁶

כתב-הפולמוס נכתב בעקבות דרשה שדרש ר' אהרן בקהילתו בשבת הגדול בשנת שי"ט, בה יצא בחריפות רבה נגד כל לימודי הפילוסופיה, וקבע ש"אין צריך שום יהודי ללמוד דבר רק התלמוד לבד וכל שאר הספרים הם ספרי המירס, ואפי' העשרים וארבע אמר שאין צריך שום יהודי ללמוד בו הרבה או מאוד".⁷ בנוסף לכך קשר את גזירת הכנסייה נגד התלמוד ושריפת ספרי התלמוד באיטליה (בשנת 1553) בהדפסת 'מורה הנבוכים' באיטליה (בשנת 1551): "אמר בתוך דבריו, כיון שנדפס המורה נבוכי' בויניציא מיד בעון זה נגזרה הגזירה ונשרפו כל ספרי התלמוד ברוב איטליא. ואמר זה כדי לחזק דבריו... שאמר שכל הספרי' שלנו זולת הספרים התלמודיים הם ספרי המירס ואסור לקרות בהם רק דינים בשריפה. ועוד אמר, כדי להגדיל החרוף והגדוף, כי אלו הספרי' היו בזמנים העוברים מדרס לרגלי חסידי אוישטרייך והם היו נוהגים בהם כל מיני ביזיון. קצתם הלכו עליהם ודרסו עליהם, וקצתם עשו אותם כסא וישבו עליהם, וקצתם שרפו אותם לעיני רבים, וכדומה לזה הרבה לעג ושחוק על ספרי הקודש שלנו".⁸

מתוך כתב הפולמוס עולה שרבי אהרן הושפע בהתנגדותו למו"נ מחתנו, רבי יוסף אשכנזי, שהתווכח עם בעל הפולמוס בעניינים אלו כבר בפראג: "כי כבר התריתי בך בק"ק פראג שתסור מזה הענין הרע ותבעתי אותך לדין... זה לפני כל בני הישיבה וגזרו עליך בכל תוקף לסור מזה וקבלת עליך את הדין אבל לא קיימת..."⁹. עיקר ההתפלמסות הוא עם רבי יוסף, ואילו על רבי אהרן נכתבים בעיקר דברי זלזול: "כי לא רב וצורב הוא..."¹⁰; "ואפי' בתלמוד אין לו מעלה יתירה..."¹¹.

אולם עיקרו של כתב הפולמוס יש בו טענות מכמה סוגים: קריאה לכבד את הרמב"ם ואת כל הראשונים שעסקו בפילוסופיה ולא להקל בכבודם, לצד הצדקת הדרך העוסקת בפילוסופיה, גם אם מתוכה בא הרמב"ם לפעמים להוצאת דברי תורה וחכמים מפשרם ולפרשם כמשל. למעלת לימוד הפילוסופיה הוא אומר וחוזר ואומר שרק על ידה יתקיים "כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים" (ראה על כך בהמשך היריעה), ונגד רבי יוסף הוא טוען ששכלו אינו שלם להבנת הדברים לעמקם, ואיך יבין "בדברים העמוקים הללו דברי חכמות ותבונות כדרבונות אשר הם הפכיות לכל המדות הנזכרות"¹². בנוסף תוקף בעל הפולמוס את אנשי ריבו

6 הפולמוס פורסם בשנת 1903 על ידי פיליפ בלוך, שצירף לטקסט נספחים חשובים באשר לתולדות הרבנות בעירו, בתוך כתב העת *MGWJ* 47 (1903), בשלושה המשכים: עמ' 169-153, 279-263, 346-356.

7 בנדפס עמ' 167.

8 בנדפס עמ' 346.

9 בנדפס עמ' 246.

10 בנדפס עמ' 346.

11 בנדפס עמ' 275.

12 בנדפס עמ' 165. אמנם בחיבור שפורסם על שמו של רבי יוסף אשכנזי מכתב יד אוקספורד 1664, תרביץ כח (תשי"ט), עמ' 202 והלאה, שנתחבר שנים מספר אחרי מאורעות פולמוס פונא, ניכרות בקיאות רחבה והבנה מעמיקה בפילוסופיה. ראה בעיקר שם פרק ג.

בהאשמות שונות, כגון לשון הרע על הרמב"ם, כפיות טובה כלפי רבותיהם, הוצאת שם רע על רבים מרבתינו הראשונים, ובחוסר הבנה של הספר 'מורה הנבוכים', ואף בחוסר ידיעה אמיתית בחכמת הקבלה.

מתוך כתב הפולמוס אין אנו לומדים הרבה על זהות משתתפיו, אלא את שמו של המתנגד ללימוד 'המורה', שהוא רבי יוסף; ושחותנו היה רבה של פוזנא באותה עת, בשנת שי"ט. מכתב פולמוס זה עולה שכותבו ובני חוגו למדו בקבוצה את המורה ואף חיברו עליו פירושים, וכנגדם התייצבו רבנים שהעידו שמעולם לא למדו באשכנז ובנותיה בספרי פילוסופיה.

מהדירו הראשון של הפולמוס זיהה את בעלי ריבו של בעל הפולמוס: את ר' יוסף, איש ריבו העיקרי של בעל הפולמוס, זיהה ברבי יוסף אשכנזי, המכונה "התנא"¹³, ואת חותנו – בר' אהרן שהיה רב בפוזנא באותה עת¹⁴. אך את כותב כתב הפולמוס עצמו – לא זיהה, וכמו כן לא נודע עד כה אם נשתמרו ממנו דברים אחרים בכתובים, ואם כתב פירושים מסודרים על 'מורה הנבוכים'. לאחרונה נתגלה עותק נוסף של מורה נבוכים דפוס ונציה שי"א, המעוטר בהגהות בכתב נאה וברור, בכתב רבני אשכנזי בן ארבע מאות שנה בערך. שכיית חמדה זו נמצאת באוצר גנזיו של ר' יעקב משה הלל שליט"א, שאפשר לנו לבדוק. יברך ה' חילו וימשיך לראות ברכה בכל אשר יפנה. בדיקה זו העלתה, כי ניתן לקבוע באופן קרוב לודאי שגליונות אלו יצאו מתחת ידו של בעל פולמוס פוזנא; וכמו כן קירבה השערה בדבר זהותו של מחברם, וזאת בניגוד לדעה הרווחת אודות בעל הפולמוס.

השאלות שבפולמוס והתשובות שבכתב היד

בחלקו הראשון של כתב הפולמוס¹⁵ מגלגל הכותב לפתחו של איש ריבו שבע שאלות, ומצביע

13 ראה אודותיו: איש הורוביץ, 'תולדות ר' יוסף אשכנזי "התנא" מצפת', סיני שנה ד (תש"א), עמ' שיא-של. ר' יוסף נולד בשנת רצ"ב (1532), היה נכדו של רבי אביגדור ב"ר יצחק קרא, עלה לארץ ישראל עם בנו אביגדור, והשתקע בצפת. שם למד בחברותא עם האר"י ז"ל בליל שבת, כפי שמתואר באגרתו של ר"ש שלומיל. ראה האר"י וגוריו – אגרות ר"ש שלומיל, הוצאת חברת אהבת שלום, אגרת שלישיית עמ' מט. כונה "התנא" כיון שהיה מרבה בלימוד משניות, ופירושים משלו מובאים ב"מלאכת שלמה". בכתבי יד של מהרח"ו מופיעות מספר שמועות בשמו של ר' יוסף אשכנזי, ויתכן שהוא הוא. התפרסם גם בעקבות פולמוס שנת השמיטה בצפת. נראה שסיבת כינויו בכתב הפולמוס בתואר "שור" מבוססת על הכתוב האמור ביוסף (דברים לג, יז): "בכור שורו" וגו'.
14 ר' אהרן נזכר בצמח דוד (מהדורת מרדכי ברויאר, ירושלים תש"ס, עמ' 140, שנת שי"ז): "ובימינו [של ר' שלום שכנא] הרביצו תורה בישראל... ר' אהרן היה ר"י ואב"ד על כל מדינת גרוש פולין, וכבר היה ג"כ ר"י ואב"ד פה ק"ק פראג". יתכן שהוא ר' אהרן בן גרשם, השואל בשו"ת רמ"א (סימן נג), שנראה מדבריו שם שהיה תלמיד מוהר"ר שכנא. במקורות שונים נזכר שם משפחתו "לנד", בעקבות קריאה שגויה של הנכתב באיגרת ר"ש שלומיל: "חתן ר' אהרן לנד רב מפוזנא ז"ל", אך ברור שאין הכוונה בתיבת "לנד" לשם משפחה או חניכה, אלא לכך שהיה "לנד-רב", רב הכולל לפולין גדול (הכוללת את פוזנא וגלילותיה), כפי שהעיד עליו גם בצמח דוד. יתכן שסיבת כינויו בכתב הפולמוס בתואר "חמור" מבוססת על גימטריא, כאשר ההפרש בין "אהרן" ל"חמור" הוא 2, וגימטריא כזו, למרות נדירותה, מבוארת בספר החכמה, שער גימטריאות, כ"א דף 114א, הובא בספר 'סודי רזיא סמוכים' עמ' סג. אך זו אפשרות רחוקה.

15 עמ' 165-166 בנדפס.